

עורכת: ד"ר אסתי ובמן

כרך 7, גיליון מס' 12, 5 בדצמבר 2017

גל פיגועי הבודדים והרשתות החברתיות הפלסטיניות - לגיטימציה ומגפה חברתית

ד"ר הראל חורב¹

בשבת ה-3 באוקטובר 2015 דקר למוות הצעיר הפלסטיני מהנדס חלבי את אהרון בניטה ונחמיה לביא בירושלים. הרצח סימן את תחילתו של גל אלימות ששבר במידה רבה את דפוסי העימותים הקודמים בין הפלסטינים לישראל. עד אוקטובר 2016 הותקפו ישראלים בידי כ-340 מפגעים בודדים פלסטינים בעיקר באמצעות סכינים ומיעוטם באמצעות דריסה. בניגוד לעבר פעלו רוב המפגעים, שגילם הממוצע היה 21, ללא הכוונת ארגון ונראו כאילו נדבקו זה מזה במתקפת אמוק שהותירה כ-160 מהם הרוגים לעומת 39 קורבנותיהם. רבים ראו בתופעה תוצאה של ההסתה שנפוצה ברשתות החברתיות הפלסטיניות, ואילו אחרים סברו כי כמו אמצעי תקשורת אחרים, הרשתות משקפות מציאות ולא יוצרות אותה ולכן אין להאדיר את יכולתן. לפיכך טענו - את המקור לפיגועים יש לחפש בגורמי היסוד החברתיים והפוליטיים ובראשם הכיבוש.

הטענה המרכזית במאמר זה² היא שהרשתות החברתיות אינן תחליף למניעי היסוד של המפגעים, אולם הן מילאו תפקיד קריטי בעיצוב הזהות, התפישות ודפוסי הפעולה של רבים מהמפגעים כמו גם בדינמיקה שאפיינה את התפשטות רעיון הפיגוע והוצאתו אל הפועל. פיגועי הבודדים היו ביטוי להשפעות שונות על החברה והפוליטיקה הפלסטינית, החורגות מהיקף ההסתה של הרשתות. עם זאת, יש להדגיש כי טועים גם אלו הרואים ברשתות אמצעי תקשורת המשקף מציאות ותו לא. בניגוד לאמצעי התקשורת המסורתיים, הרשתות מציעות אינטראקציה ורב-שיח שמאפשרים השפעה הדדית מהירה ושיתוף פעולה נטול הנהגה ותשתית ארגונית בהיקף חסר תקדים. כיוון שכך, הרשת מילאה בפיגועי הבודדים תפקיד דו-סטרי כששיקפה מצד אחד את המציאות בשטח, אך גם הזינה אותה מצד שני. היא הציעה מקורות לגיטימציה אלטרנטיביים למקורות הסמכות המסורתיים של המפגע, ועיצבה דינמיקה מדבקת של הפיגועים שנמשכו ללא יד מכוונת במבנה דמוי-מגפה בעל מאפייני התפשטות, דעיכה ושימור טיפוסיים.

¹ ברצוני להודות לאנשי הדסק לחקר רשתות במרכז דיין – סמדר שאול, גלעד שילוח ואדם הופמן שסייעו רבות להכנת המחקר עליו מבוסס מאמר זה.

² המאמר מבוסס על מחקר שפרסמתי לאחרונה: Harel Horev, "Palestinian Social Media and Lone-Wolf Attacks: Subculture, Legitimization and Epidemic," *Terrorism and Political Violence*, posted online 17 July 2017, at <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09546553.2017.1341878?journalCode=ftpv20>.
Forthcoming in print

בניגוד למפגעי עבר שנשענו על תמיכה חומרית ומורלית של מקורות הסמכות המסורתיים ובראשם הארגונים הפלסטיניים, בני המשפחה והמעגלים החברתיים הקרובים, ביקשו רבים מהמפגעים בגל פיגועי הבודדים תמיכה בקהילות-רשת. קהילות אלו מתבססות על רשתות מגוונות, החל בפייסבוק וכלה בקבוצות ואטסאפ כגון "הדרך לגן עדן" שחלק מחבריה קיימו שיח אסלאמי שתמך בביצוע פיגועי בודדים. באביב 2017 עצרה ישראל 18 מחברי "הדרך לגן עדן" בעקבות תפיסת הטלפון של חבר נוסף בקבוצה, אברהים מטר, שדקר שני שוטרים בשער האריות.

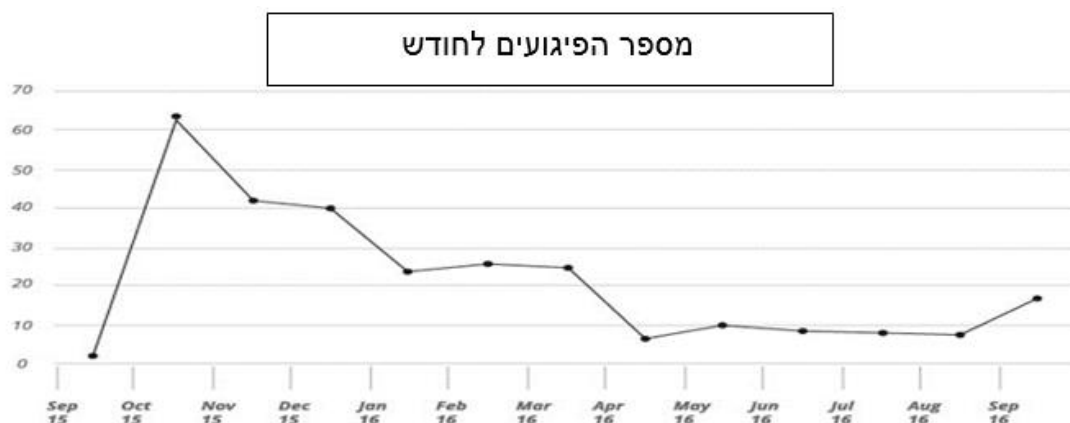
מעקב אחר השיח שניהלו מפגעים טרם פעולתם מגלה שהלגיטימציה שביקשו התבססה על ההיזון החוזר שמספקות קהילות-רשת בצורת 'לייקים', טוקבקים ושיתופים, כמו גם באמצעות שפה פנימית של קודים מילוליים וגרפיים. זו כוללת סמלים כסכינים, אקדחים, לבבות, ידיים מדממות, איורים המתארים פיגועים ידועים מן העבר ואזכור מפגעי עבר, לצד דפוסי משפטים כגון "נחיה כמו נצים גאים ונמות כמו עצים זקופים."³ השפה הפנימית הזו משרטטת את גבולות קהילת הרשת התומכת במפגע ומלכדת אותה, וגם מקשה על הפללת משתמשיה בשל היותה מרומזת ומקודדת. יש לציין, שגם קהילות רשת אחרות, כגון זו של תומכי דאע"ש, משתמשות בשפות פנימיות מסיבות דומות. באמצעות השפה הפנימית מבקש המפגע מחבריו תמיכה במעשהו כדי לקבלה מראש או לאחר מעשה. חלק מהרכיבים בשפה הפנימית אינם חידוש מוחלט אלא התאמות לעידן הרשת. כך לדוגמה האזכור של מפגעי עבר מבטא שימוש ברעיון האסלאמי הוותיק של 'שיירת השהידים' (קאפלת אל-שהדא) המקדש את ערך החתירה למטרה של השהידים חרף הקשיים. מטרתו של המתעתד לפגע איננה רק לכבד את זכרם של מפגעי עבר אלא גם לבקש שהלגיטימציה שניתנה להם תינתן גם לו. כמו כן, השיח שקיימו מפגעים עם קהילתם הרשתית מעיד שלא ראו עצמם כ"זאבים-בודדים" אלא כשלוחי קהילה, ומאחר שבמקרים רבים היה זה שיח ממושך, נראה גם שהיציאה לפיגוע לא הייתה החלטה רגעית.

חיפוש הלגיטימציה בקהילות רשת, שמאות כמותן מתקיימות במרחב הווירטואלי הפלסטיני, משקף תהליך של שינוי ביחסי היחיד עם הקולקטיבים המסורתיים שהיו בעבר רבי השפעה עליו. הוא נובע ממספר סיבות ובהן תהליכי האינדיבידואליזציה, בעיקר בגדה המערבית, שהתעצמו לטענת הסוציולוג הפלסטיני גימיל הלאל מאז 2005 בשל המבנה הניאו-ליברלי שאימצה הרשות הפלסטינית, שחיקת הסולידריות המחתרנית לאחר הקמת הרשות, ולא פחות מכך - מאכזבה וניכור, בעיקר של הצעירים, כלפי הפתח וחמאס בשל טענות לשחיתות וכישלון לקדם פתרון לבעיה הפלסטינית. עם זאת, תהיה זו טעות לראות את תהליכי האינדיבידואליזציה הללו רק מזווית פלסטינית, שכן הם גם ביטוי לתהליכים גלובליים בקרב צעירים מבני הדור שנולדו בין מחצית שנות ה-90 ועד תום העשור הראשון של שנות ה-2000 (דור ה-Z) שגם הם "מואשמים" לעתים קרובות באינדיבידואליזם קיצוני. למרות שהצעירים הפלסטינים נתפשים כאינדיבידואליסטים, הם – כמו בני דורם ברחבי העולם הנוטלים חלק בתנועות מחאה החל ב-Occupy Wall Street וכלה ב"צעירים ללא עתיד" הספרדית – אינם מוותרים על מחויבות קולקטיבית. אלא שבניגוד לעבר הם מבקשים לעצמם עצמאות החלטה לאיזה קולקטיב וסדר יום לחבור. את הצורך הזה מספקת החלופה של קהילות הרשת וגם הופעתן מבטאת למעשה שינוי גלובלי ולא פלסטיני ייחודי.

³ ההבחנות בנושא זה נלקחו, בין היתר, מממצאיהם החשובים של חוקרי מרכז המידע לטרור ומודיעין על שם מאיר עמית שפורסמו בעדכן "הרשתות החברתיות כמקור השראה וחיקוי", לדוגמה ראו עדכן מ-22 במרץ 2016, נצפה ב-3 בדצמבר 2017 ב- www.terrorism-info.org.il/he/20978/

ביטוי לזהות המורכבת של הצעירים הפלסטינים המשלבת אינדיבידואליזם ומחויבות קולקטיבית סיפק בהאא עליאן, בן 23, בפוסט שפרסם בפייסבוק בשם "עשרת הדיברות לכל שהיד" עשרה חודשים לפני שרצח יושבי אוטובוס בירושלים בנובמבר 2015. ארבע מ"הדיברות" תבעו מהארגונים הפלסטיניים שלא לנכס לעצמם את השהיד, כיוון ש"מותי היה למען המולדת ולא למענכם." בסעיף אחר ביקש "לא לזרוע שנהא בלב בני - אם יגלה את אומתו וירצה למות, יעשה זאת עבודה, ולא כנקמה על מותי."⁴ כלומר, עליאן קידש את האינדיבידואליזם של בנו ופטר אותו אפילו מהכפיפות למסורת ולקולקטיב המשפחתי שגולם בדמותו שלו. לצד אינדיבידואליזם ואנטי-ממסדיות, שיקפו "הדיברות" גם היעדר חזון צרוף ופנייה למכנה המשותף הבסיסי של נאמנות לאומית. על היות תפישותיו של עליאן דוגמה מייצגת לרבים מבני דורו ניתן ללמוד מהעובדה שהפוסט הפך לווריאלי עם 39 אלף 'לייקים' וחלק מהמפגעים אף שיתפו אותו לפני שיצאו לפגע. המקרה הזה גם שיקף את טשטוש הגבולות הגובר בין הרשת למרחב הפיזי, כשעליאן המת התפרסם וכונה 'השהיד המשכיל' ולזכרו בוצעו מפעלי הנצחה, כגון שרשראות קריאה בצוותא של בני נוער.

המאפיין השני של גל פיגועי הבודדים עליו השפיעו הרשתות היא הדינמיקה דמוית-המגפה של התפשטות הפיגועים. למגפות יש מבנה טיפוסי המתאפיין בנסיקה חדה ולאחר מכן בשבירה הדרגתית המסתיימת ב"זנב ארוך" המשקף את שימור גורם המגפה, או "הוורוס", ברמה נמוכה. מבנה זה אפיין גם את פיגועי הבודדים. באוקטובר 2015, החודש הראשון לפריצתם, נסק מספר הפיגועים מממוצע של 3.3 פיגועים בחודש ל-64 פיגועים וניסיונות פיגוע. בחודשים הבאים קרס גרף הפיגועים עד למצב (החל מאפריל 2016) של "זנב ארוך" ששיקף שיעור נמוך של 7-8 פיגועים וניסיונות פיגוע לחודש. "הזנב הארוך" מעיד ש"הוורוס", כלומר רעיון הפיגוע, משתמר בעזרת הרשת ללא צורך במוסדות וארגונים שידאגו לשימורו. לכן, גם כשנדמה שהעימות הסתיים הוא משמר פוטנציאל להתפרצות מחודשת, כפי שאכן קרה בספטמבר 2016 ובהזדמנויות נוספות.

מגפות, בין אם מדובר במחלות, אופנות, התמכרות המונית לסם (כמגפת הקראק בארה"ב לאורך שנות השמונים) או תוכן ויראלי (כקמפיין העולמי #Me Too לחשיפת מקרי הטרדה מינית שפרץ בעוצמה

⁴ עבד אל-רחמן אל-עיטי, "בהאא אל-עליאן.. מסאר מקדסי מן אל-נדאל ללשהאדה, " אל-ג'זירה, 14 באוקטובר 2015, נצפה ב-2 בדצמבר 2017 ב-www.aljazeera.net/news/reportsandinterviews/2015/10/14/ -%D8%A8%D9%87%D8%A7%D8%A1-%D8%B9%D9%84%D9%8A%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8%B3%D8%A7%D8%B1-%D9%85%D9%82%D8%AF%D8%B3%D9%8A-%D9%85%D9%86-%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%B6%D8%A7%D9%84-%D9%84%D9%84%D8%B4%D9%87%D8%A7%D8%AF%D8%A9

באוקטובר 2017 ונחלש מאז) מחייבות מספר תנאים, ובהם קיומו של מצע מתאים להתפשטותן כגון עימות פוליטי, בעיות אישיות וחברתיות, רגשות שנאה וכדומה במקרה של פיגועי הבודדים; שינוי או מוטציה שקשה לצפותם המשמשים כזרז להפצת "הווירוס" (למשל, הפיגוע של חלבי וחדירת הגיון הפיגוע לתרבות הפופולארית ולשיח הרשתי); ולבסוף, מרכזי הפצה גדולים המכונים 'רכזות', שמתוקף כוחם וקשריהם הרבים יכולים לקבוע אם המגפה תתפשט או תיבלם. בגלל פיגועי הבודדים הגיב השטח באופן ברור כאשר רכזות ברשתות החברתיות הפלסטיניות - דפים וחשבונות בעלי מיליוני עוקבים - נרתמו להפצה אינטנסיבית של תוכן המניע לפעולה אליו.

המאפיין המגפתי של פיגועי הבודדים התבטא גם במה שמכונה לעתים "פיגועי חיקוי", שהתרחשו בסמיכות זמן לפיגוע כלשהו ויצרו מעין צבירי פיגועים. אך החיקוי כשלעצמו איננו מסביר את צבירי הפיגועים. לכך שני הסברים: הראשון - תוצאה ישירה ומובהקת של הופעת הרשתות הוא סנכרון לא מודע בקרב המפגעים שנובע מתחושתם כי הם חלק מקבוצה הפועלת למען אותה מטרה, ומרצונם לרכוב על הגל התקשורתי שמבטיח לממש את "15 דקות התהילה" שלהם בתוך זמן קצר; ההסבר השני נובע מתופעה הקרואה "אפקט ורתר" על שם מגפת התאבדות שכנראה התחוללה באירופה בעקבות פרסום ספרו של גתה "ייסורי ורתר הצעיר" ב-1774. "אפקט ורתר" מבוסס על האישור החברתי לביצוע מעשה פסול כהתאבדות, הניתן מעצם העובדה שגם אחרים מבצעים אותו. כך גם המהרהרים ברעיון הפיגוע שאבו לגיטימציה מעצם פעולתם של מפגעים אחרים. זהו איננו המאפיין היחיד המשותף למגפת המפגעים הבודדים ולמגפות התאבדות. קיימים מאפיינים נוספים: החל בקיומן של קבוצות תמיכה בעלות שפה פנימית התומכות ברעיון ההתאבדות, וכלה בבחירה באמצעי מוות טקסי. במגפות התאבדות - ירי ברקה, ריסוק הרכב, הצתה עצמית ועוד, ואילו בפיגועי הבודדים - הסכין או הדריסה. לאור הנתונים המצטברים על מקומם המרכזי של בעיות אישיות במניעי המפגעים הבודדים והירידה החדה במספר ההתאבדויות הרשמיות בקרב פלסטינים בתקופת גל הפיגועים, ניתן לתהות אם מגפת הפיגועים לא הייתה במידה רבה גם מגפת התאבדות.

לסיכום, הרשתות החברתיות אינן אחראיות למניעים הבסיסיים של המפגעים הבודדים ועם זאת, ספק אם גל הפיגועים היה מתקיים במאפייניו אלה ללא מעורבותן. הן אינן עוד אמצעי תקשורת, אלא זירות חברתיות שתורמות לשינויי עומק בחברה הפלסטינית ובהם חיזוק האינדיבידואליזם של הצעירים, שחיקת מוקדי הסמכות המסורתיים, ועליית מוקדי סמכות חדשים ברשת. תרומת הרשתות קריטית ליצירת המרחב המקוון הפלסטיני הנשלט על ידי רכזות בודדות המסוגלות להשליט שיח לוחמני שתורם להפיכת פיגועי הבודדים למגפה שאיננה זקוקה להכוונה ארגונית, ולשמירת פוטנציאל ההתפרצות גם כשנדמה שחלף. השינויים הללו מגדירים מחדש את מאפייני העימות בין ישראל לפלסטינים באופן שמונחים כגון 'אנתיפאדה' לא רק שאינם הולמים את גל הפיגועים, אלא אף מונעים את הבנת מהותו של השינוי שחל לעומת העימותים בעבר. הבנת השינוי איננה תלויה רק בשאלת השפעתן של הטכנולוגיות החדשות, אלא גם בהבנת השינויים הגלובליים שכוללים, בין היתר, את עליית דור צעיר בעל תפישות חדשות של יחיד וקולקטיב, גישה אנטי-ממסדית וניכור כלפי גורמי סמכות מסורתיים ומקצועיים. כך גם התופעה הגלובלית המצמיחה תרבויות מובלעת בצורת קהילות רשת שגבולותיהן אינם ברורים אך הן מוחשיות דיין כדי לעודד יחידים וקבוצות לפעול.